

ANDREW FUCHS / FUCHS ENDRE

Visszaemlékezések¹

Hosszú évtizedek teltek el, mire elhatároztam, hogy tollat ragadok, és papírra vetem fiatal életem emlékeit, az 1942–1945-re vonatkozó időszakot. Számomra ez a holokauszt időszaka. Lelkileg nem könnyű visszaemlékezni ezekre az időkre, ellenben úgy érzem, hogy bármennyire is fáj, mindezt el kell mondanom. Szorongásaim, hulló könnyeim szintén írásra sarkallnak, és még segítenek is leírni mindazt, amiken fiatal életemben keresztül mentünk a nővéremmel, Edittel, aki az életének nagyobb részét bánatos fájdalommal a lelkében élte le.²

A mártírjaink (halottjaink) és a szüleink nem tudnak beszélni, mert meggyilkolták őket. Én azon szerencsések közé tartozom, aki Budapesten túlélte a gyilkos korszakot, a holokausztot. Ellenben sok gyermekkori barátom már nem tudta megérni ezeket az időket. Hasonló történt a szüleimmel is. Így ők sem írhatják le mindazt, ami velük történt. Még azt sem tudom, hogy hol vannak eltemetve. Biztosan valamelyik tömegsírbán nyugszanak. Örök fájdalom, hogy még a sírjukhoz sem mehetek el, hogy kádist mondjak értük.

Az érzéseimnek nem tudok parancsolni, a fájdalommat most érzem át igazán. Sosem gondoltam volna, hogy milyen nehéz ezekről a történésekről, fiatal életemről írni. Mégis meg kell tennem, a szüleimért, az emlékükért, mert sajnos ők nem tudják megtenni. Ők már nincsenek. Ezért írom le én a zsidóság mártírhalottjainak emlékére, az ő emlékükre és tiszteletükre, még akkor is, ha nem mindenre emlékszem vissza pontosan. Ezek az emlékek azonban mindig bennem maradnak, elkísérnek; akárcsak a velem maradt fájdalom, hogy nem volt lehetőségem a szüleimet megismerni. Csupán emlékfoszlányaim vannak.

Fuchs Edit

¹ A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta Jakab Attila.

² Edit 2020. december 11-én hajnalban adta vissza a lelkét Teremtőjének.

Emlékeimet nem tudom lelki fájdalom nélkül leírni. De érzem, hogy a szüleim fentről irányítják a gondolataimat, és ez ad erőt az íráshoz. Pedig mindig azt gondoltam, hogy erős vagyok! Szüleim hiányát nem csak fiatalon éreztem. Lélekben a mai napig hiányoznak. Ezt sajnos az életutam is igazolja, amelynek során sokszor találkoztam a halállal.

Túlélésem története egyike a számos túlélés-történetnek; de ez az én tragikus fiatal életem története. Egy nagyon fiatal generáció egyik túlélője vagyok, akik közül nagyon sokan a gázkamrában fejezték be rövid életüket. A velem megtörtént borzalom és szenvedés az, ami egész életemen keresztül elkísért.

Ami 1944–45 telén a VII. kerületben a szemem láttára megtörtént, az ennek az országnak a szégyene, a magyar történelem legsúlyosabb bűne!

A magyar zsidóság nem hitte el, hogy ilyesmi megtörténhet, pedig már az 1930-as évek végén megtörtént a zsidóellenes törvények meghozatala.

Mi, túlélők, az ellenség gyermekei, biztosan nem akarunk gyűlölködni. Egyrészt azért, mert nem akarjuk, hogy a lelkünk olyan legyen, mint azoké, akik bennünket gyűlölnék; másrészt pedig azért, mert pontosan tudom, hogy a gyűlöletből semmi más nem lesz, mint újabb gyűlölet.

Senki nem születik gyűlölettel. Azt, hogy gyűlölni kell a másikat a származása, a vallása miatt, azt az emberek megtanulják. A gyűlöletet tanulják. És ha meg lehet tanulni a gyűlöletet, akkor ugyanúgy meg lehet tanulni a szeretetet is. Azt is lehet tanítani, mert a szeretet sokkal természetesebb, és az emberi szívből fakad.

Salomon Fuchs and Erzsébet Stark's wedding photo was taken in Budapest on August 2, 1931. The couple was deported in the fall of 1944 and killed in Bergen-Belsen.

Donated by their son, Andrew Fuchs.

Ami velünk történt, az egy örökkévaló fájdalom életünk végéig. Erről, igen is, beszélni kell, leírni és továbbítani, hogy soha, de soha ne történjen meg többé. Ugyanakkor sokkal többet kellene foglalkozni a Budapesten maradtakkal, azokkal a gyermekekkel, akik a gyermekéveiket szülők nélkül, szerencsétlenül élték át, akikben ott maradt a lelki bánat. Bennem is sok fájdalom, bánkódás és félelem volt, annak ellenére, hogy semmi nem riasztott meg. Pedig Budapesten voltak vérengzések, amelyekkel foglalkozni kellene. Ezeket a nyilasok boldogan hajtották végre.

Miért vártam ilyen sokáig ezeknek az emlékeimnek a megírásával? Ez sajnos az én hibám, amit most szeretnék kijavítani, még mielőtt elmegyek. Nyugodtan akarom lehunyni a szememet, hogy megtettem a kötelességemet!

A CSALÁDOM

Szüleim – Fuchs Salamon és Stark Erzsébet – 1931. augusztus 2-án házasodtak össze a Dohány utcai zsinagógában. Házasságuk igazolása megtekinthető a zsidó hitközség levéltárában. Őket Dr. Hevesi Simon (1868–1943) főrabbi³ adta össze.

278 Anyám 1906. május 26-án született Kispesten, apám pedig 1898. június 15-én Piskitelepen⁴ (Hunyad megye).

Apám kiskereskedő volt. Emlékeim szerint először faszénnel házalt. Szekéren hordta a faszenet a szabóknak, akik ezt tették a vasalójukba. Ha jól viselkedtem, engem is elvitt néha, és megengedte, hogy fogjam a ló gyeplőjét. Apám később áttért a papucsokra. A Teleki piacon árulta őket.

ח"ב

Kivonat
A Budapesti Zsidó Hitközség Házassági anyakönyvéből

A Budapesti Zsidó Hitközség Rabbisága igazolja, hogy a Budapesti Zsidó Hitközség 1928 - 1933 esketési anyakönyvében a 252..... oldalon, 500..... tétele szám alatt a következő bejegyzés található:

A vőlegény neve:..... Fuchs Salamon keresk. alk. Piskitelep Hunyadm.
Héber neve: ..... *שמואל פוקס*
Szüleinek neve és foglalkozása:..... Sándor, Roth Rozália Bp.
.....
Lakhelye:..... Bp. Aréna út 7
Születési ideje:..... 1898. jun. 15.
Az ara neve:..... Stark Erzsébet Kispest
Héber neve: ..... *ערסבת שטארק*
Szüleinek neve és foglalkozása:..... Adolf, Aladár
..... Hartmann Gizella
Lakhelye:..... Budapest Murányi u. 11.
Születési ideje:..... 1906. ~~Jan.~~ ^{Május} 26.
Az esketés ideje és helye ..... 1931. augusztus. 2. Dohány temp.
.....
A tanúk neve 1.:..... Hartmann Mór
.....
2.:..... Fuchs Sámuel
Az eskető rabbi neve:..... Dr. Hevesi..... rabbi
.....
polg ház: Bp. VII. aug. 2.
Budapest, 2008. jan. 19. napján.

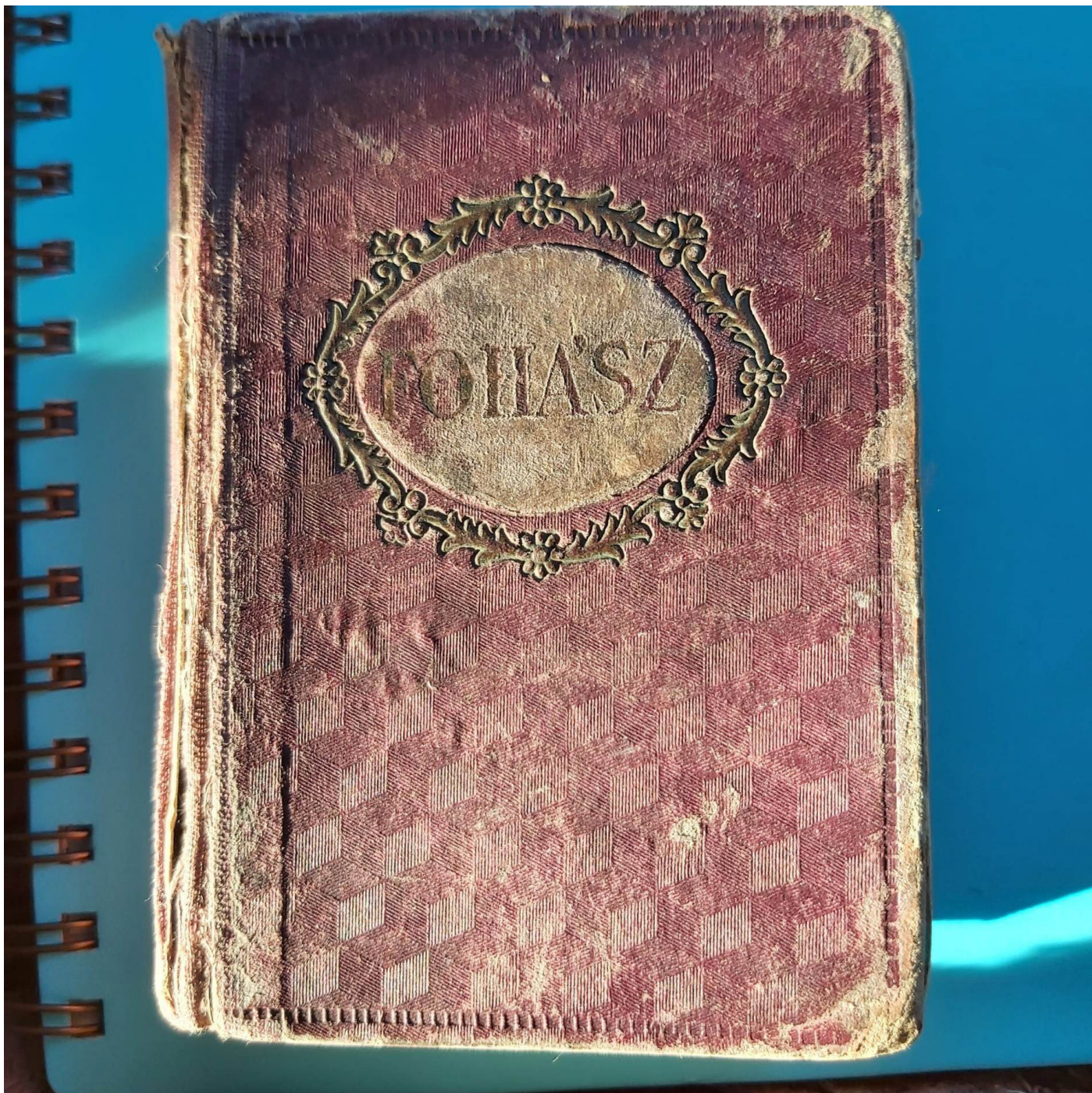
BUDAPESTI ZSIDÓ HITKÖZSÉG
mint Anyakönyvi Hivatal

Dr. Hevesi
Főrabbi

³ Nagy elődeink 2019.

⁴ Ma Simeria Romániában.

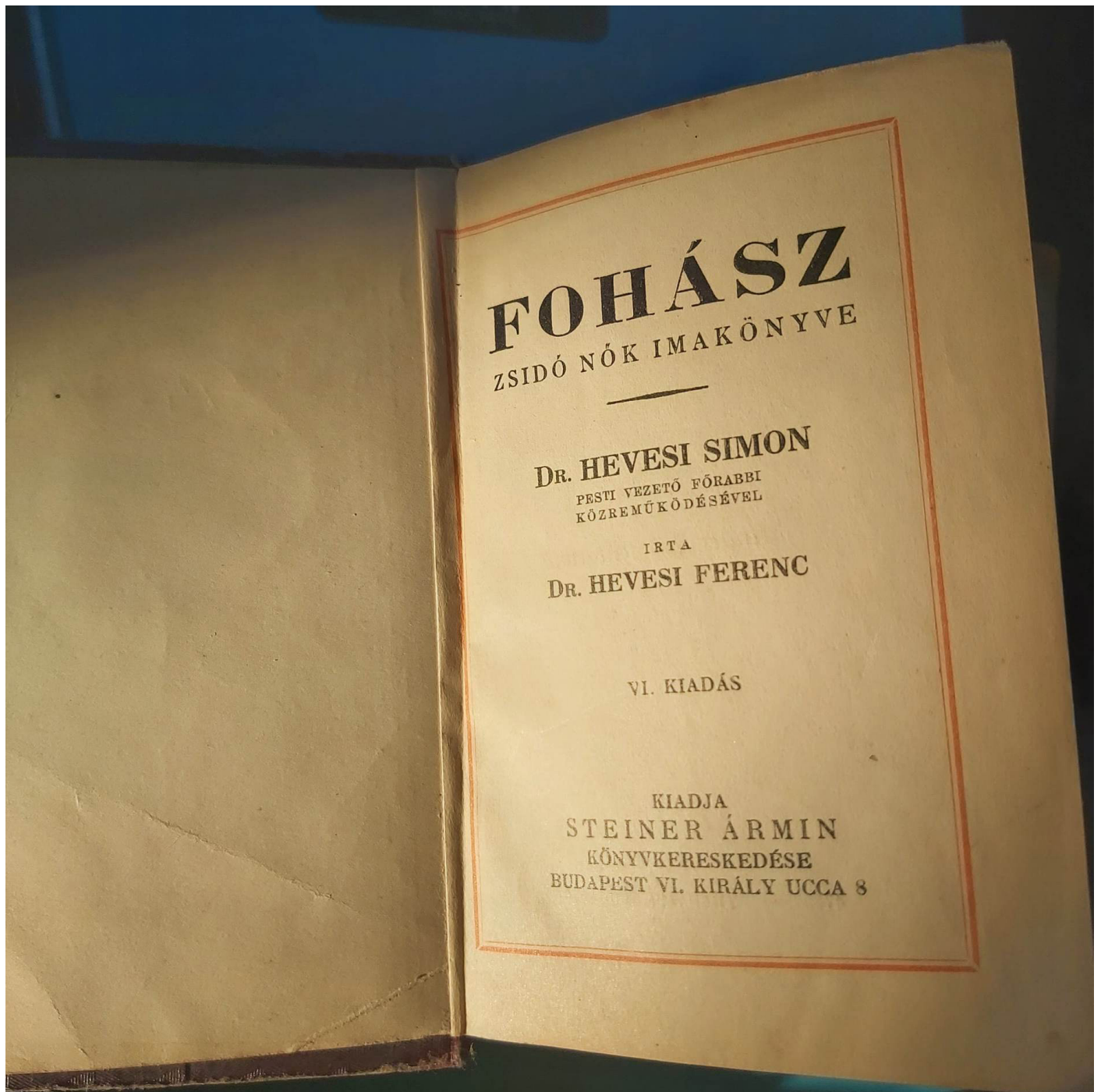

Hevesi rabbi ajándéka Stark Erzsébetnek.

Anyám háztartásbeli volt: főzött, süthött és velünk, gyermekekkel foglalkozott. Néha talán elment dolgozni.

Anyám nagyon jól főzött. Én annyira szerettem a főztjét, hogy mindig kitöröltem a tányért. Vasárnaponként finomakat készített ebédre: csirkepaprikást nokedlivel és süteményt. Amikor kicsi voltam, sok időt töltöttem anyámmal; sok helyre vitt magával.

Hevesi rabbi ajándéka Stark Erzsébetnek.

Anyám szülei Stark Aladár (szül. Berhida) és Hartman Gizella (szül. Tiszafüred). Anyai nagyapám az első világháborúban a Magyar Királyi Hadseregben, mint lovastüzér szolgált és a dalmáciai Raguz⁵ városában is töltött időt.

Anyám testvérei: Lenke (szül. 1908), Sándor (szül. 1912), Ilona/Ica (szül. 1927). Anyám volt a legidősebb a négy gyermek közül. Mivel anyám családja Budapesten élt, így a testvéreit is ismertem. Anyám rokonságával a háború előtt szorosabb volt a kapcsolat, mivel közel laktak hozzánk.

1936-ban a nagyszüleim egy szép nagy házat építettek Zuglóban, a Törökőr utca 16.

⁵ Ma Dubrovnik.

szám alatt. A ház két nagyszobából, egy kishobából és egy szuterénből állt. Volt külön fürdőszoba és egy benti WC is. Elég szép nagy kert tartozott hozzá, gyümölcsfákkal és konyhakerttel. Emlékszem, hogy volt cseresznyefa, körtefa és barackfa. Vasárnaponként anyámmal gyakran mentünk hozzájuk. A nagyobb ünnepeken is itt jött össze a nagy család.

Én még az anyai dédnagyanyámat is ismertem, akinek a Nagy Lajos király úton volt háza. Ő szinte csak jiddisül beszélt, bár tudott valamit magyarul is. Emlékszem, hogy amikor a dédnagyanyám bosszantani akarta a nagyapámat, akkor jiddisül beszélt a lányával. Élete végén a dédnagyanyám már a nagyszüleimmel lakott a Törökőr utcában.

Anyai nagyapám asztalosnak tanult, és amikor én ismertem, a Magyar Királyi Államvasutak Északi Főműhelyének asztalosüzemében volt művezető. A nagyapám révén az egész család ingyen utazhatott a vonaton.

Anyai nagyszüleimnek cipőüzlete volt a Murányi utca 12-ben. A Start Cipő egy emeletes házban volt, egy virágüzlet és egy esküvői ruhaüzlet mellett. Az üzletet a nagyanyám vezette, és ahogy tudom, a nagynéném is ott dolgozott. Az üzlet mindössze egy helyiségből állt. A cipők két oldalt voltak felrakva polcokra, és középen volt a próbaszék. A vevők nagyrészt munkások és parasztemberek voltak. Volt olyan is, hogy faluról nem a vevő jött be, hanem beküldött egy méretre vágott fadarabot, és az alapján vettek neki cipőt. Az üzlet a háború után is megmaradt; akkor pedig a nővérem segített a nagymamának.

Anyám testvéréék, Lenkéék, szintén a Törökőr utcában laktak, nem messze a nagyszüleimtől. A nagybátyám, Klinger Aurél, szűcs volt. A háború előtt a Király utcában volt üzlete. Az üzlet mellett zenélt is. A háború előtt Lenke úriasszony volt, nem dolgozott. A háború után bezárták az üzletet, és a nagybátyám a zenélésből élt, de otthon – titokban – még mindig készített bundákat meg sapkákat. Lenke pedig vásározni járt, és kendőkkel kereskedett.

281

Lenkének volt egy fia, Gyuri, aki csak egy évvel volt fiatalabb nálam. Vele nagyon szoros volt a kapcsolat; sokat voltunk együtt. Gyurit nagyon érdekelte az elektromosság, és mindenféle kísérletet csináltunk együtt. Sokat csintalankodtunk. Egyszer a két család elment istentiszteletre a zsidó Leányárvaház zsinagógájába. Amíg a szülők imádkoztak, Gyuri és én leosontunk az alagsorba és leszereltük a vízórát. Gyuri hazavitte, ám a szülei megtalálták, és jól kikapott. Aztán szóltak az én szüleimnek, és vissza kellett vinnünk a vízórát a zsinagógába.

Gyuri 1946-ban meghalt. Iskolába menet felkapaszkodott egy lovaskocsi oldalára – minden gyerek ezt csinálta abban az időben –, és amikor a kocsis hátracsapott az ostorral Gyuri megijedt, leesett, és a kocsi átment rajta. Lenke néninek utána még két gyermeke született. Thomas 1946-ban, a másik két évvel később. 1956-ban emigráltak.

Ica néni szép életkort, több mint 90 évet ért meg.

Itt tennem kell egy kitérőt, amit később tudtam meg. Ica nénit a szüleimmel együtt deportálták Bergen-Belsenbe. Amikor megérkeztek, a nőket és a férfiakat elkülönítették. Anyám és nagynéném egy táborban voltak. Ica néni bekerült a konyhába, így tudott életben maradni. Anyámat azonban nem tudta megmenteni.

Visszatérve: Ica néniék szintén kereskedelemmel foglalkoztak. Faluról hozták az árut: libát, csirkét. Volt, hogy én mentem le a nagybátyámmal felvásárolni az árut.

Ica néni férje jó módú zsidó családból származott. Foglalkozását tekintve hentes volt, és a belvárosban egy szép nagy hentesüzletet vezetett. Ica néninek az 1960-as, 1970-es években a Bosnyák téri piacon volt libás üzlete.

Anyám testvére, Sándor, rabbi szeretett volna lenni, de a nagyszüleimnek nem volt elég pénze, hogy a tandíjat fizessék, ezért Sándor a nagymama üzletébe segített be.

A felesége, Wéber Sári, Wéber Mózes és Nina egyetlen gyermeke volt. Szabadkán⁶ nőtt fel, gazdag földbirtokos családban. Mózesnek hat testvére volt, és a háború előtt sikerült mindegyiket kiküldenie Palesztinába. Amikor eljött az idő, hogy Mózes és a családja is menjen, Sári anyai nagyanja, aki nagyon közel állt az unokájához, megbetegedett, és Sári nem volt hajlandó elmenni.

Néhány nappal később Mózeset behívták munkaszolgálatra, és aknaszedés közben felrobbant. Sárít és az anyját, Ninát, deportálták, és Bergen-Belsenben szabadultak fel.

A háború alatt Sándort behívták munkaszolgálatra, és kivitték Oroszországba. Később Bergen-Belsenbe deportálták, ahol megismerkedett a feleségével, Sárival.

Sándornak és Sárinak három gyermeke született: Róbert (szül. 1946), Péter (szül. 1948) és Judit (szül. 1950). Sándor a háború után is cipőkereskedéssel foglalkozott. A Garai úti piacon volt cipős standja, és nagyon jól megéltek ebből. Még a Rákosi rendszerben is volt cselédlányuk; egy nagyon rendes asszony, akivel még Kanadából is tartották később a kapcsolatot. A gyerekek mellé nevelőnőt fogadtak. Emlékszem, hogy mindig kivitte őket a Ligetbe.

Sándorék a Dózsa György út 34 alatt egy szép nagy polgári lakásban laktak. Az 1950-es években sokszor megfordultam náluk. Amikor Budapesten voltam, majdnem minden pénteken meghívtak sábeszi vacsorára. Emlékszem, hogy többször meghívtak két süketnéma árva gyermeket is péntek estére. Sándor és családja nagyon közel állt hozzám, a mai napig úgy érzem, hogy az ő családjukhoz tartozok. Nehéz életet éltek, de a családi érzés nagyon erős volt, és én ezt megéreztem. Sándor a nővéremnek, Editnek, is sokat segített. Amikor az Úttörő Áruház 1950-ben megnyílt, bevitte oda, és egészen nyugdíjas koráig Edit ott dolgozott.

Sándor és családja 1956-ban disszidált, és Ottawában telepedett le. Amikor kijöttem Kanadába, először hozzájuk mentem. A rokonságomból ők álltak a legközelebb hozzám. Egész életemben velem voltak, egészen a halálukig. Mindig is úgy éreztem, hogy a Sándor bátyám családjához tartozom, és ez nagy lelki megnyugvás számomra.

Apám szüleit sajnos nem ismertem. Annyit tudok, hogy apai nagyapámat Fuchs Sándor Mózesnek hívták, a felesége pedig Roth Rozália volt. Ezt is már csak a nővéremtől tudtam meg. Apai nagyapám abban az évben halt meg, amikor én megszülettem.

Apámnak 6 testvére volt: Aranka, Irén, Teri, Zoli, Árpi és Misi. Tulajdonképpen csak Aran-

⁶ Ma Subotica Szerbiában.

ka és Irénke néni ismertem, akik Budapesten laktak. Ők keresztény emberekhez mentek férjhez, valamikor 1927 és 1930 között. Lehet, hogy a zsidóüldözés⁷ hozta így, de lehet, hogy a szerelem; nem tudom. Szép házasságban éltek. A szüleim biztosan elfogadták apám testvéreinek az elhatározását, mert azért néha összejöttünk velük is, amikor én négy-hat éves voltam. A vidéki rokonok viszont csak ritkán jöttek Budapestre. Közülük Misit ismertem. Tudom, hogy Misi és Áрпи Salgótarjánban éltek. Őket vidékről vitték el.

Aranka néni férje, Bak Sándor, rendőrfelügyelő volt, és nem zsidó. Egy lányuk volt, a Rózsi, aki nagyjából a nővéremmel lehetett egyidős. Jómódú emberek voltak; cselédet tartottak. Aranka néni úriasszony volt; nem dolgozott. Budán laktak, a Hármashatár hegyen, a Királylaki úton. Szép villájuk volt, hatalmas gyümölcsös. Edit nővérem sokszor nyaralt náluk.

Mi havonta egyszer, vasárnap, felmentünk hozzájuk ebédre. Emlékszem, hogy taxival jártunk fel hozzájuk, mert oda nem ment sem busz, sem pedig villamos. A taxik akkoriban máshogy néztek ki, mint most. Először is volt egy nagy taximéter, amit a taxis lecsapott, amikor elindultunk. A sofőrt egy üvegablak választotta el az utasoktól, amit el lehetett húzni. Hátralé egymással szemben voltak az ülések. A hátrafelé néző üléseket fel lehetett hajtani.

A nővérem emlékei szerint Sándor bácsi katona volt a háborúban,⁸ majd Németországban volt, és csak a háború után jött haza. Nem tudom, hogy mikor és hogyan került ki oda. Lehet, hogy a háború végén az oroszok elől menekült el. Tudom, hogy a háború után börtönben is volt.

Aranka nagynéném férje a Vészkorszak idején magas állásban volt a városnál. Biztosan tudta, hogy mi fog történni a zsidókkal. Nem próbálta megmenteni a szüleimet, pedig lehetett volna rá alkalma. Sándor bácsi, a 1960-as években, ezt tisztázni akarta velem. A nővérem kérésére el is mentem vele hozzájuk, de amikor felértünk a hegyre, nagyon rossz érzés fogott el. Amikor Sándor bácsi leültetett, és magyarázkodni akart, akkor én megelőztem, és azt mondtam, hogy számomra nincs mit mondania. Elvesztettük a szüleinket, és egy lépést sem tett azért, hogy megpróbálja megmenteni őket. Erről nincs mit beszélni. Ezek után átadtam az ajándékot, amit Aranka néninek, az apám testvéreinek vittem, és azt mondtam Edit nővéremnek, hogy akkor most már mehetünk. Tudom, hogy a nővéremnek nagyon kellemetlen volt a helyzet, de ott minden átfutott az agyamon, hogy az ún. jó sógor hogyan viselkedett akkor, amikor a szüleim az életükért küzdöttek. Tudom, hogy akkor mindenki féltette az életét, de ők meg sem próbáltak segíteni, míg más, idegen keresztények igen.

Irénke néni és a férje – talán Muschenheim – Péter, aki sváb származású volt, Óbudán laktak. Saját házuk volt. Földszintes, középen nagy kapuval. A kapu két oldalán lakások voltak, amit kiadtak. Irénke néni férje szabómester volt, és elég jó szabó lehetett, mert méretre készített ruhákat. A műhelye a Bécsi úton volt, és emlékeim szerint ezt a háború után is

7 Ebben az időszakban nem lehet „zsidóüldözés”-ről beszélni Magyarországon. A közhangulat és a politikai közbeszéd sem nevezhető antiszemitának. Ettől függetlenül az egyéni érzések lehetnek eltérőek, és egyes személyek – egyéni életstratégiától vezérelve – gondolhatták úgy, hogy jobb kereszténnyel kötni házasságot.

8 Itt természetesen a II. világháborúról van szó.

megtartotta; még az államosításkor sem vették el. Irénke néniéknek nem volt gyermekük.

A háború előtt gyakran találkoztunk velük és emlékszem, hogy mindig nagyon vártam, mert minden alkalommal hoztak valami cukorkát, vagy egyéb ajándékot. A háború után aztán már nem nagyon tartottuk a kapcsolatot; sem velük, sem a többi rokonnal. Azt tudom, hogy a háború után Irénke néni piacozott, szövettel kereskedett. A VII. kerületben, a Garai utca környékén voltak sátoros kereskedők, akik az utcán engedéllyel felállítottak egy sátrat, és ott árultak.

Sajnos mindig is úgy éreztem, hogy nekem nincs rokonságom. Anyám szülei is hasonlóak voltak. Igaz engem nem vettek magukhoz, csak a nővéremet. Őt is csak azért, mert ki tudták használni. Engem magamra hagytak. De semmi félelem nem volt bennem. Fiatal gyermek voltam, sokszor elestem, de mindig fel tudtam állni. Talán azért, mert 5-6 éves koromban még, mint gyermek, már elég önálló voltam ahhoz, hogy a Ligetben gyakorlatozó katonáknak vizet vigyek, és cipőt pucoljak azért, hogy legyen pénzem cukorkára. Igaz, hogy amikor a szüleim ezt megtudták, mindig kikaptam érte. De csak azért is csináltam egészen addig, amíg teljesen meg nem tiltották.

A GONDATLAN GYERMEKKOROM

A nővérem, Fuchs Edit 1932. július 16-án született Budapesten, a Weiss Alice Gyermekágyas Otthonban,⁹ amely a pesti izraelita hitközség kórháza volt.¹⁰ Én – eredeti nevem szerint Fuchs Endre – ugyanitt születtem, 1936. március 6-án. Mindkettőnk születési bizonyítványa megtalálható a Dohány utcai zsinagóga levéltárában. Családunk neológ zsidó vallást gyakorolt, még ha nem is voltak túlságosan vallásosak.

Ebben az időben zsidónak születni nem volt nagy dicsőség! Viszont egészen biztos, hogy a szüleimnek ezzel nem volt bajuk, talán még büszkék is voltak a vallásukra. Azt soha nem tagadták, pedig Edit nővérem és magam is már egy antiszemita korban születünk. Nem lehetett könnyű az életük, de mivel én 3-4 éves voltam, ezt nem éreztem.

A vallásomat viszont elég korán ismertem, mivel 3 éves koromtól – talán még előbb is – apám minden este imádkozott velem. Az esti imát mondtuk, utána megpuszilt, és azt mondta: légy jó kisfiú. Ez megmaradt az emlékezetemben, és jó erre visszaemlékezni.

Visszaemlékezéseim szerint talán 2-3 éves koromban péntek este – vagy szombaton és ünnepekkor – már vittek istentiszteletre Zuglóba, a Hungária körútra. Természetesen neológ zsidó nevelést kaptam. Anyám a sábeszre péntek este mindig gyertyát gyújtott. Otthon mindig megtartottuk a nagyobb ünnepeket. A nagy ünnepek alkalmával nem mentem iskolába. Ilyenkor a Hungária körúti (149. szám) zsidó leányárvaház¹¹ zsinagógájába mentünk, amely ma már nem létezik,¹² majd általában az anyai nagyszüleimhez mentünk. Óvodába a Stefánia útra, Zuglóba vitt anyám, amely ma már szintén nem létezik. Az óvoda

9 Lásd: <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=81007>.

10 Veszprémy 2017.

11 Ezt a Pesti Izraelita Nőegylet tartotta fenn.

12 Helyén a BRFK Közlekedésrendészeti Főosztálya működik.

a Magyar Állami Földtani Intézet¹³ mellett volt.

Szegény családban éltünk ugyan a XIV. kerületben, Zuglóban, a Francia út 45. szám alatt, de utólag visszatekintve, boldogan. Talán az egész rokonságban mi voltunk a legszegényebbek. Annyira azonban nem éreztem a szegénységet, mivel biztosan megkaptam mindent, legfőképpen a szeretetet, amire szükségem volt. A szüleim erre törekedtek. Ha belegondolok, a szüleimnek nem lehetett könnyű az életük, de mi, gyermekek, ebből semmit sem láttunk. Azaz lehet, hogy a nővérem, Edit érzékelte valamennyire a szegénységünket, mert ő négy évvel idősebb volt nálam.

A szegénységünk ellenére apám vasárnaponként kivitt a nővéremmel a Városligetbe. Míg anyám főzött, mi délelőtt ott voltunk. Az is előfordult, hogy csak egyedül engem vitt el. Olyankor a Hungária körúton az Arany Patkó kocsmába mentünk.

Egy emeletes házban, az emeleten volt a lakásunk. Mi egy szoba, konyhás lakásban éltünk. A WC a folyosó másik oldalán volt, a gangon. Egyszerű pottyantós. Mind a négyen a szobában aludtunk: a szüleim a nagyágyban, aminek a végében volt egy dívány; ott aludt a nővérem. Amikor kicsi voltam, volt egy rácsos ágyam, később pedig vagy a szüleimmel aludtam, vagy a nővéremmel, fejtől lábig a díványon.

A földszinten 3 lakás volt. Egyikben a tulajdonos lakott, és volt egy cipőpaszta gyár az udvaron.

Főzelékeket, paprikás krumplit ettünk. Nálunk nem volt kóser háztartás. Nem emlékszem, hogy anyukám kósert főzött volna. A piacon vagy az üzletben sem úgy vásárolt. Néha elmentem vele üzletbe, piacra. Sétálni nem sokat sétáltunk.

285

Ónodi néni lánya – Ildikó – a nővérem legjobb barátnője volt. Egyidősek lehettek. Szomszédoltak egymással, és rengeteg időt töltöttek együtt. Nagyon jóban voltunk Ildikó családjával. Minket, gyermekeket, szerettek, és a szüleimmel is rendszeresen összejöttek. Ónodiék vallásos katolikusok voltak, de nagyon rendes emberek, akik sokat segítettek nekünk a háború alatt. Ildikón kívül még volt három fiúgyermekük. Ők azonban már nagyok voltak, így velem nem foglalkoztak. Néha-néha cukorkát adtak, de túl fiatal voltam hozzájuk.

Edit nővérem, aki 1938-ban kezdett iskolába járni, jó gyermek volt. Szorgalmas, jó szívű és jó tanuló. A Hermina úti elemi iskolába járt,¹⁴ az akkori Közlekedési Múzeummal szemben, a Ligetnél. Elsős vagy másodikos volt.

Én viszont annál rosszabb. Valójában csintalan voltam, de a házban szerettek engem; biztosan a nővéremet és a szüleimet is. Minden érdekelt, amit még nem csináltam. Nagyon kíváncsi természetű voltam. Utaztam a 25-ös villamos ütközőjén, amely a Keleti pályaudvartól indult és elment egészen az állatkertig. Ezt egy nagyobb fiútól tanultam. Néha el kellett mennem a végállomásra, hogy a sapkámat visszakapjam.

3-4 éves koromban azokkal a gyermekekkel barátkoztam, akikkel egy utcában laktunk. Csintalan gyermekként mindig volt barátom a környékünkről. Egyesek közülük idősebbek

13 2012. április 1-én bevonták a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálatba, amely 2022-ben megszűnt.

14 Ma Liszt Ferenc Általános Iskola (1146 Budapest, Hermina út 23).

voltak. Mindig velük akartam játszani, de nem mindig fogadtak be. Azért mindig találtam barátokat, akikkel játszani lehetett. Sohasem unatkoztam. Homokoztunk, homokból építettünk várat és az ólomkatonákat beraktuk oda. Azzal is szórakoztunk, hogy egymás homokvárát leromboljuk. Emellett agyaggolyókkal lyukra játszottunk, és ha elegen voltunk hozzá, fociztunk. Labdát úgy csináltunk, hogy papírt labda alakúra gyúrtunk, és spárgával összekötöttük. Arra törekedtem, hogy általában nálam kicsit nagyobb gyermekekkel játszassak.

Két ház választott el a homokos játszótértől, amely egy park mellett volt, és ahova napközben anyám sokszor elvitt, de már egész kis koromban lementem egyedül is, mert közel volt. Ma a Budapest Környéki Törvényszék áll ott (Thököly út 97–101). Amennyiben a XIV. kerület tudna beszélni a múltról, úgy nem építették volna fel a bíróság épületét.

Amikor édesanyám vitt le, volt, hogy hazament főzni, és időnként lejött ránk nézni, gyermekekre, majd hazament. Volt, hogy lehozott nekünk tejet és kiflit a játszótérre.

Gyermekként nagyon jól megvoltunk egymással. Zsidó barátom talán nem is volt az utcában. Ők tudták rólam, hogy zsidó vagyok, de ez sohasem jelentett problémát. Amikor nem voltam óvodában, akkor a barátokkal mindig a játszótéren játszottunk. Ebben az időben a már iskolás Edit nővérem otthon csinálta a leckéjét, így nem zavartam otthon a házi feladataiban. 4-5 éves lehettem, de az is lehet, hogy 6.

Óvodába mindig az anyám vitt. Ez a Stefánia úton, a ma is létező Földtani Intézet mellett volt. Az óvodában Mikuláskor játékot is kaptunk, ezért szerettem ezt az ünnepet. Ilyenkor édesanyám is velem volt. Hogy hány zsidó gyerek járt óvodába, azt már nem tudom. 5-6 biztosan, de lehet, hogy több is. Én az voltam. Az óvodában játékokkal játszottunk, bújócskáztunk. Délután még le is fektettek.

A Mikulást otthon is ünnepeltük. 3-4 éves lehettem, amikor egy Mikulás ünnep alkalmával kitisztítottam és kifényeztem a cipőinket – a sajátomat és a nővéremét –, hogy a Mikulás hozzon nekem ajándékot, és a cipőket kitettem az ablakba. Abban az időben jó fiú voltam. Másnap reggel az ablakhoz szaladtam, és meglepetésemre egy virgácsot találtam, szaloncukorral feldíszítve. Edit nővérem viszont szép ajándékot kapott: babát és berendezést gyermekeknek.

A keresztény ünnepeket ismertük, de nem tartottuk. A szüleimnek nagyon sok barátjuk volt a környéken. Tudták rólunk, hogy zsidók vagyunk. Engem mindenki csintalan gyermekként ismert.

Lehetséges, hogy az Ónodi szomszédok segítségével kerültem az óvodába. Anyámnak vagy apámnak akarthattak segíteni. Szigorúak voltak, de szerettem odajárni néha. Ónodi néniéskszerttéka szüleimet, és minket, gyermekeket is. Igazi katolikus, vallásos magyar család volt. Amikor valami hiányzott a főzéshez, akkor anyám mindig átküldött hozzájuk. Jó emberek maradtak.

Nem volt bennük gyűlölet irántunk. Később, 1944-ben, ezek az igaz hitű emberek még a Dob utca 90-be is hoztak ennivalót.

Apám szorgalmas ember lehetett, sokat dolgozott a családjáért, és sok barátja volt. A vallásukat nem ismerem, de az akkor nem is volt kérdés. Én, mint gyermek, abban az idő-

ben nem éreztem különbséget.

Anyám volt a védőangyalom, mert én elég csintalan gyermek voltam. Talán még rossz is. De anyám imádott minket – engem és a nővéremet – és a családját. Biztos vagyok benne, hogy a nehézségek ellenére is mi voltunk a szeme fényei. Mindig azt mondta, hogy csak jó és rossz emberek vannak.

A zuglói környéken sok felnőtt embert ismertem, és ők is ismertek engem. Talán még kedveltek is, mert sokszor kaptam idegenektől cukorkát, mikor együtt játszottam a gyermekükkel.

A nemzeti ünnepkor mindig vártam, hogy a kokárdát, a piros-fehér-zöld masnit, feltegyem a kabátomra az utcán, ugyanúgy, mint a többi játszótársam. Ebben az időben még a nemzeti zászlót is feltették a házunk homlokzatára. A barátaimmal együtt igazi ünnepet éreztem. Ezek az idők számomra jók voltak.

4–5 éves lehettem, és március 15-ét az óvodában is megünnepeltük. Tudtam, hogy zsidó vagyok, és gondolom, az óvodában is tudták a vezetők. Viszont a magyar énekeket mi gyermekek együtt tanultuk. A „Mennyből az angyal”-t, a „Hiszek egy hazában”-t, és még másokat is. Az óvodában engem sosem különböztettek meg a többi gyermektől. Mint zsidó gyermek mindig is magyarnak éreztem magam. Ezt a szüleim nevelésének köszönhetem; én is és Edit nővérem is.

Egy alkalommal, játszás közben, eszembe jutott, hogy a nővérem elé megyek a Hermína úti elemi iskolához. Szintén 4–5 éves lehettem. El is mentem, és ott vártam rá az iskola előtt. Amíg várakoztam, szájharmonikáztam. Közben édesanyám lejött a játszótérre, hozta nekem a kiflit és az üveges tejet. Azt látta, hogy a fia eltűnt, ezért a rendőrséggel kerestett. Végül a szomszéd asszony, Steiner néni talált rám, amint ott vártam a nővéremet az iskola előtt. Az iskolát jól ismertem, mivel anyám, ha valami dolga akadt, néha délutánonként beadott az apácákhoz.¹⁵ Ez az épület is a mai napig megvan, az Ajtósi Dürer sor és a Hermína út sarkán.

Steiner néninek mondtam, hogy a nővéremet várom, és megmutattam neki, hogyan tudok szájharmonikázni. Megvárta velem Edit nővéremet, aki ekkor 2–3. osztályos lehetett, és ő vitt haza. Amikor hazaértünk anyám magához ölelt, és azt mondta: „Most légy jó, mert megmondom Apunak, ha hazajön!” Megfogadtam, hogy többet nem csinálok ilyet anélkül, hogy szólnék.

Abban az időben még villamos járt a Thököly úton, és nekem át kellett mennem az úton, hogy eljussak az iskolához. Idős fejjel hihetetlennek tűnik nekem, hogy gyermekésszel ilyet csináltam.

Apám szigorú volt hozzám, de annál jobban szerethetett. A jövőjét tekintve a gyereknél 3–4 évesen általában eldőlt az élete. Sokat jelent, hogy a szülei szeretik és foglalkoznak vele. A gyermeket foglalkoztatja, hogy szeretik-e a szülei? Én mindig úgy éreztem, hogy a szüleim szeretnek, bármennyire is csintalan voltam, mert mindig megbocsájtottak. Mind-

¹⁵ Vélelmezhetően a Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társulatának (Fehér Apácák) Hermína úti kolostora lehetett.

kettőnket szerettek: engem és a nővéremet. Mindent megtettek értünk, amit a körülményekhez mérten lehetett.

Mivel megígértem anyámnak, hogy többet nem megyek el anélkül, hogy szólnék, ezért egy ideig jól viselkedtem. Majd egy alkalommal az egyik barátom elhívott játszani a játszótérre. Fogtam a rolleromat, és lementem. Játék közben megkérdezte, hogy elmegyek-e vele a Millenáris strandra? Természetesen elmentem.

A rollert betettem a kapu alá, és elindultunk a Millenáris strandra, amely két vagy három kilométerre volt tőlünk. A mamája kabinos volt ott. Amikor odaértünk, a barátom mamája nagyon mérges lett, hogy egyedül el mertünk jönni. Nem kellett sok. A fiú kapott egy nagy pofont, és mind a kettőnket azonnal hazavitt. A rollert viszont már nem találtam meg.

Hazaérkezésemkor apám már otthon volt. Amit akkor kaptam tőle, azt most is érzem. Anyámnak kellett közbelépnie. Ez volt az első alkalom, hogy megbüntettek. Emlékszem, hogy az apám vasárnaponként néha kivitt minket a Városligetbe, a vurstliba. Az volt a büntetésem, hogy a következő vasárnap apám csak a nővéremet vitte el a Városligetbe. Engem otthon hagyott. Nekem a szobafogság jutott. Ebben az időben még a verés jelentette a büntetést.

Sajnos az élet úgy hozta, hogy nagyon korán fel kellett volna nőnöm, de talán nem volt elég akaratom hozzá, és segítségre sem számíthattam. Nem az én hibám volt, hogy fiatal éveimben fel kellett nőnöm.

Mivel nagyon szegény családból származom, ezért 5–6 éves koromban a Városligetben 288 gyakorlatozó katonáknak a barátommal már vizet vittem az Abonyi útra, akik ezért 2 fillért adtak.

A házunkban volt egy cipőpaszta üzem, és a tulajdonos adott nekem egy kis cipőpasztát. Otthon fogtam egy rongyot, és kijártam a Városliget környékére cipőt tisztítani. Nyakamban volt a cipőkefe, kezemben a cipőpaszta és a rongy. A járókelők elé ugrottam és lehajoltam. Voltak, akik elküldtek, mások viszont hagyták, hogy megtisztítsam a cipőjüket. Majd adtak pár fillért. Még azok is adtak, akik nem engedték meg a cipőpucolást. A pénzt cukorkára költöttem.

Nekem tetszett ez a munka. Az akkori barátaim mutatták meg nekem, hogy ezt miképpen kell csinálni. Ők természetesen néhány évvel idősebbek voltam nálam. Ebben az időben nem gondoltam, hogy a szüleimet Bergen-Belsenbe deportálják.

A szomszédunkban lakott a Steiner bácsi a családjával. Steiner bácsi nagyon rendes ember volt, szerette a gyerekeket. Mindig adott nekünk valamit. Néha kipucoltam a cipőjét, és akkor kaptam tőle két fillért. Ők Lengyelországból menekült zsidók voltak. A barátaimmal kint játszottunk az utcán, és odajött hozzánk egy felnőtt, akit ismertünk a környékről, mert az egyik fiú apja volt; biztos. Mondta, hogy menjek vele, de én hívtam a barátomat is. Elvittek minket a Thököly út és a Stefánia út sarkára, egy házba, és kérdezgettek minket a Steiner bácsiról, hogy mikor is láttam utoljára. Én a Steiner bácsit minden nap láttam, de azt mondtam, hogy már nagyon rég nem láttam. Utánam a barátomat is behívták, és tőle is ugyanezt kérdezték. Aztán mindkettőnket elengedtek. Amikor hazaértem, mondtam anyámnak, hogy a Steiner bácsi után érdeklődtek. Anyám biztosan szólt a feleségének,

mert azonnal eltűntek. Amikor másnap reggel jöttek a csendőrök, már üres volt a lakás; Steinerék nem voltak ott. Nem tudom, hová mentek, de soha többet nem láttuk őket. Reggelre viszont lett egy macskám, ami a Steineréké volt. Steiner bácsi nagyon hiányzott nekem, mert amikor leküldött a fűszereshez, mindig kaptam tőle egy fillért. Ez kb. 1940–41-ben lehetett, amikor 4–5 éves voltam. Apámmal nagyon jól megvoltak. Néha együtt mentek az Arany Patkó kocsmába, amely a mai napig megvan.

Később Ónodi néni családja mondta, hogy éjszaka az egyik Ónodi fiú vitte el őket.

Egy alkalommal jött a mamám, mert észrevette, hogy én mindig cukorkát adok az Edit nővéremnek. A pénzkeresésemet megtiltotta, és még talán meg is büntetett érte. Így visszatekintve biztosan nem voltam könnyű gyermek. Szegények voltunk, a szüleim nem nagyon engedhették meg, hogy cukorkát vásároljanak.

Elteltek az évek, és 1942-ben érkezett a beiratkozás ideje az első osztályba. Anyámmal együtt mentünk el a XIV. kerületi Hermina úti általános iskolába. Nekem már nem volt annyira újdonság: mivel Edit nővérem odajárt, én már nagyon jól ismertem az utat. Hamar be is illeszkedtem, és rövid időn belül sok barátot szereztem. Bár állami iskolába jártunk, az osztályteremben a Horthy-kép mellett a kereszt is fent volt a falon, a tábla felett. Ez számomra természetes volt. Az is természetes volt, hogy megtanultuk, és reggelente elimádkoztuk a „Mi atyánk”-ot. A tanítás a „Szebb jövőt!” jelszóval ért véget, amit mindannyiunknak fennhangon kellett ismételnünk. Nekem eszembe sem jutott ezt megkérdőjelezni. Mindenki mondta, hát én is mondtam. Sőt! Még a „Horthy Miklós katonája vagyok...” dalt is énekeltem.

Ugyanakkor az iskolában voltak zsidó hittanórák is, hetente kétszer. Arra emlékszem, hogy az Alef-bébet¹⁶ és a bibliai történeteket tanultuk.

A zsidó hittanóra alkalmával a keresztények kimentek az udvarra, mi pedig bent maradtunk az osztályteremben. Hány zsidó osztálytársam volt? Nem tudom pontosan, de 5–6 biztosan. Amikor pedig keresztény hittanóra volt, akkor meg mi mentünk ki az udvarra játszani. Én, mint 6–7 éves zsidó gyermek, semmilyen megkülönböztetést nem éreztem. Az életem során azonban sok meglepetésben volt részem.

Az iskolában aránylag jó volt a magaviseletem, mert talán féltem a tanítótól. Büszke magyar zsidó gyermek voltam, aki alig várta a nemzeti ünnepet, hogy feltűzhesse a piros-fehér-zöld kokárdát. Kitűztem a kabátomra, és büszkén viseltem. A ház homlokzatára én tettem ki a nemzeti színű zászlót; természetesen segítséggel. Talán még a szüleim is bíztak a Horthy-kormányban, de sajnos nem ez történt.

A gyermekekkel együtt játszottunk az iskola udvarán, de előfordult, hogy „piszkos zsidó”-nak neveztek. Ezt én nem vettem komolyan, de volt, hogy verekedni kellett. Nem féltem, de amikor iskola után megvártak, és többen meg akartak verni, akkor jobbnak láttam elfutni. Az iskolában a tanító figyelhetett ránk, mert ott nem voltak verekedések. Néha azért egyik-másik meg akart verni, de én is adtam neki. A tanító mindig engem büntetett: egész órán át a sarokban álltam. Az is előfordult, hogy körmöst kaptam. Otthon ezt soha

¹⁶ Vagyis a héber nyelvet.

nem mondtam el. De nem én voltam a legrosszabb az osztályban, voltam nálam sokkal rosszabbak is. Lehet, hogy tőlük tanultam.

1944. október 16.: menetelő zsidók a Rákóczi úton.
Forrás: fortepan.hu

Egyszer azonban a kabátom piszkos lett, és elszakadt. Akkor anyám azt mondta, hogy te Bandi, biztosan verekedtél. Akkor elmondtam, hogy miért. Mert a gyermek az udvaron zsidózott, és elkezdett lökdösni, míg a többiek csak nézték. Ekkor jött a tanító néni, és engem büntetett meg.

290 Az első osztályt kétszer kellett járnom. Kanyarós vagy skarlátos lettem, és apám bevitt a Szent László kórház fertőző osztályára. Apám hozott be nekem finom almabefőttet, amit az anyám készített. Ebben az időben már voltak bombatámadások.¹⁷ Amikor már jobban lettem, és fel tudtam kelni az ágyból, játszottam a többi gyermekkel. Emlékszem, hogy a diagnózis az ágy végében egy táblára volt kiszögezve rajzszöggel. A gyermekekkel papírból repülőt hajtogattunk, és papírrepülőt dobáltunk egymásnak. Az egyik repülő berepült az ágy alá. Be kellett kúsznom utána az ágy alá, és beletérdeltem egy rozsdás rajzszögbe, amit kihúztam a térdemből, de nem szóltam senkinek. Tovább játszottunk. Másnap reggelre megdagadt a térdem. Megérkezett apám, hogy hazavigyen. Biztosan nagy fájdalmat érezhetett értem, mert vérmérgezést kaptam. Azonnal meg kellett műteni engem. Le akarták vágni a bal lábamat. Most el tudom képzelni, hogy mekkora fájdalmat okozhattam a szüleimnek és Edit nővéremnek. Valahogy mégis megmentettek. Biztosan az apám barátai és a szüleim segítségével hatszor műtötték meg a térdemet. Így maradt meg a csintalan fiúk. Újra meg kellett tanulnom járni, de hamarosan felgyógyultam. Az első osztályt viszont 1943-ban meg kellett ismételnem.

17 Minden bizonnyal az 1942. szeptember 4-éről 5-re, majd a 9-ről 10-ére virradó éjszakai szovjet légitámadásról lehet szó: Szovjet légitámadás Budapest és más magyar városok ellen. *Filmhíradók online* <https://filmhivadokonline.hu/watch.php?id=4769> – utolsó letöltés: 2023. január 30.

1944. október 16.; menetelő zsidók a Rákóczi úton. Forrás: fortepan.hu

A kíváncsiságom és az érdeklődésem viszont megmaradt. A barátok is megmaradtak; talán idősebbek is voltak nálam. A játszótéren papírlabdával futballoztunk, amíg tartott a papírlabda. Olyan is előfordult, hogy az én kis uzsonnámat megfeleztem az osztályban a barátokkal. Ők szintén ugyanezt tették. Biztosan mind szegény család gyermekei voltunk.

291

1943 karácsonya emlékezetes volt nekem. A szomszédaink, az Ónodi család, engem és a nővéremet áthívtak magukhoz a szent estére. Mint említettem, a lányuk, Ildikó a nővérem jó barátnője volt. Igen emlékezetes este volt számomra, mert előtte soha nem hívtak meg engem karácsonyra. Karácsonyfát láttam előtte is, de ilyen gyönyörűt és szépen feldíszítettet – csillagszórókkal és szép, színes lámpákkal –, mint ami ott állt az ablak előtt, még nem. Együtt énekeltük a „Mennyből az angyal”-t, amit ismertem, mivel megtanultuk az óvodában. Majd Ónodi néni behozta a mákos és diós süteményeket. Még a szüleimnek is küldtek át a nővéremmel.

Karácsony másnapján Ildikó átjött hozzánk, hogy menjünk át, mert van egy kis ajándék számunkra. Az Ónodi család tehát ismét behívott, és ajándékot kaptunk tőlük. Én egy bukfences repülőt, Edit nővérem pedig egy babát. Boldog voltam, mert én addig csak fakockával játszottam. Csak arra futotta ugyan, de én mégis boldog voltam.

Az idő múlt, és jöttek a zsidótörvények folytatásai. Ezek idejére pontosan nem emlékszem, csak azt tudom, hogy minden nehezebb lett nekünk. Én ezt talán nem is éreztem annyira, de a szüleim és Edit nővérem biztosan igen. Ellenben mindent elkövettek értünk, mert jó szülők voltak. Viszont a rendszer különbséget tett a keresztény és a zsidó között.

A mi családunk mindkét részről zsidó volt. Ezt a szüleim soha nem tagadták meg. Pedig abban az időben, a gyűlölet miatt, sokan próbálták a zsidó vallásukat megtagadni. Én tisztában voltam a zsidósággal.

A nővérem elbeszélése szerint a szüleimnek adva volt, hogy megkeresztelkedjenek, de ők nem éltek ezzel a lehetőséggel. Megmaradtak zsidónak. De ez valójában semmit nem jelentett volna, mert később a megkeresztelkedett zsidókat is ugyanúgy elvitték, mint a mi szüleinket a Rákóczi út 51-ből.

A szüleimnek az élet nem adta meg a lehetőséget, hogy Edit nővéremmel együtt felneveljenek minket. Ezért az akkori magyar kormány, a csendőrök és a nyilasok a felelősek.¹⁸ Mindez a magyar nép nagy részének bűne maradt, mondhatom azt is, hogy történelmi bűne!

A szüleim meg voltak győződve arról, hogy jobb lesz a jövőnk. Sajnos ez nem így alakult.

GYERMEKÉNT A VÉSZKORSZAKBAN

1944. március 19-én bejöttek a németek. Előfordult, hogy előttünk mentek el a vonatok, amelyeken német katonák ültek a vagonokban. Futottunk és integettünk nekik. A háború elérte Budapestet, így a második osztályt már nem fejeztem be. Nem sokkal utána, április elején, megkezdődtek a bombázások. Nem messze volt tőlünk a Rákosrendező, a telefongyár és a Danubia gyár. Emiatt a környékünkön sok volt a bombázás.

292

A bombázások miatt elsötétítések voltak, amit apám mindig szigorúan betartott, és bevezették a jegyrendszert is. A zsidók kevesebbet kaptak. Ezt követően jött – április 5-én – a sárga csillag kötelező viselése a zsidók számára. Anyám fel is varrta a kabátomra. Megkérdeztem anyámat: „és miért kell”? Azt felelte, hogy mert zsidók vagyunk. A csillag nagyon tetszett nekem, és mindjárt leszaladtam kabátban a barátokhoz az utcára, hogy megmutassam nekik is, és tovább játszottunk az utcán.

A családban anyám gondoskodott az áldásról. Sajnos nem tudom megkérdezni, de az áldás mind a mai napig hat mindkettőnkre: rám és a nővéremre. Ámen.

A bombatámadások miatt légiriadók voltak, és amikor a szirénák megszólaltak, sokszor hazaküldtek minket az iskolából. Kb. 500 méterre laktunk. Ilyenkor hazaszaladtam. Olyan is előfordult, hogy már potyogtak a bombák. Én viszont félelemből nem mentem be a más házába. Talán nem is féltém. Nem tudom. Nem tudtam felfogni, pedig az iskolában felhívták a figyelmünket arra, hogy ilyenkor mit kell tennünk: ha repülőket látunk, azonnal menjünk be óvóhelyre. Bombatámadáskor ugyanis hazaengedtek.

¹⁸ A családi tragédia a Szálasi kormány idején, a nyilas uralom alatt következett be.

Andrew Fuchs a svéd követségen, 2019. augusztus 14-én, a maccabi Európa Játékok alkalmából.

Forrás: budapesti svéd követség facebook oldala

Ezekben az időkben éjjel-nappal folytak a bombatámadások. Zsidó ember létére apám az épület légoltalmi felügyelője lett. Biztosan szerették, pedig tudták, hogy zsidó ember, de ez nem volt téma abban az időben. Jóllehet apám szegény volt, biztosan voltak gazdagabb barátai, mert voltam vele nemcsak kocsmában, de kávéházban is, a hírneves Stefánia kávéházban, amely a Thököly út és a Stefánia út sarkán volt. Ott még lovas konflisok is álltak. Gazdag emberek jártak oda. Hogy apám miképpen kerülhetett ilyen környezetbe, nem tudom. Gondolom meghívták, mert neki arra biztosan nem volt pénze. Egy alkalommal az egyik barátja lovas konflison hozatott haza minket. Az biztos, hogy ez nagy előkelőség volt a számunkra.

Bombatámadáskor le kellett menni az óvóhelyre. Volt olyan éjszaka, hogy háromszor is le kellett mennünk. Amikor megszólalt a légoltalmi sziréna, legtöbbször én vertem a ridót a síndarabon, ami a mi emeletünkön volt a korláthoz kötözve. Anyám mindig lehozta magával a kis elsősegély bőröndjét, amiben sósborszesz, kockacukor és egyéb szükséges dolgok voltak. Amennyire visszaemlékszem, az óvóhelyünk nagyon tiszta volt. Vittünk le székeket, és volt ott egy pad is; a falra akasztva pedig egy hordágy. A mi házunk és a szomszéd ház össze volt kötve, a bunkerén keresztül át lehetett menni az egyikből a másikba. Anyám még a bombázások alatt is gyújtott gyertyát péntek este. Azért, hogy a következő hétre is maradjon még gyertya, sokszor félbevágta, és csak egy felet gyújtott meg.

Apám pedig minden pénteken megáldott minket, akár a lakásban töltöttük a péntek estét, akár az óvóhelyen.

Mivel mindig is kíváncsi voltam, ezért a barátommal felmentünk a padlásra, hogy megnézzük, hogyan szállnak a bombázógépek a budapesti égen. Nagyon rossz helyen laktunk. Pontosan a telefongyár, a Danubia és a vasútállomás között. Ez állandóan célpont volt. A bombázásokat megszoktam.

Majd következtek a beszolgáltatások. Néhány héttel később rendeletet adtak ki, hogy a zsidóknak be kell szolgáltatniuk a rádióikat. A beszolgáltatás ABC sorrendben történt. Nekünk április 26-án kellett leadnunk a rádióinkat. Apámmal el is vittük a rádiót a Stefánia útra. Így számunkra megszűnt a zenehallgatás. Aztán egyre-másra jöttek a rendeletek. A többségére persze nem emlékszem, mert még kisgyermek voltam. Moziba nem járhattunk. A szüleimmel egyébként sem voltam sokat moziban, mert nem volt rá pénzünk. Én azért néha elmentem a barátommal a „Homérosz” moziba, amely a Gizella úton volt. Beszöktünk, vagy talán a jegyszedő elnézett felettünk.

Az egykori (mára eltűnt) emléktábla az utcafronton és a mai emléktábla az udvaron.

Nyár elején megkezdődtek az előkészületek a zsidók összetömörítésére Budapesten. Június közepén a fővárosi polgármester rendeletben jelölte ki azokat a házakat, ahova a zsidóknak át kell költözniük.¹⁹

A magyar történelem legdrámaibb, legsötétebb időszaka 1944. október közepén kezdődött, amikor a nyilas hordák átvették Budapesten az uralmat. Zsidó polgártársaikat a Dunába lötték, és a város különböző részein raboltak és gyilkoltak. Valósággal vadásztak ránk, zsidókra. Szálasi pribékjeinek mi csak „büdös zsidó”-k voltunk! Ez a magyar nép szégyene, a történelem legsúlyosabb bűne.

Ekkor már elkezdtem félni, hogy ez miért is van, miután már több német katonát és nyilast láttam az utcán. Itt már jöttek az új rendeletek, és ebben az időben folyamatosan történtek bombázások; több esetben le kellett mennünk az óvóhelyre.

Ekkor jött a rendelet a zsidók összetelepítésére Budapesten. Jöttek is a nyilasok a házba. Egy napon zuglói nyilasok jöttek – hárman –, hogy összeszedjék a zuglói zsidókat, és a házban és az utcában lakó zsidókat kivezényelték az utcára. A szüleim számíthattak rá, hogy jönnek *értünk*, mert össze voltunk csomagolva, apámnál és anyámnál is volt bőrönd, és mi gyermekek is vittünk valamit. Amint mentünk le a lépcsőházban, az egyik nyilas úgy megütötte apámat, hogy felrepedt a szája – vagy az orra vére indult el –, és véres lett az arca. Én elkezdtem sírni, és a nyilas lábába rúgtam. Anyámtól akkor kaptam először pofont. Sajnos ez volt az utolsó is. Az utcán is tovább sírtam.

A mi házunkban három zsidó család lakott, de a szomszéd házakból is összeszedték a zsidókat.

295

Amikor leértünk az utcára, ott már voltak zsidó családok összegyűjtve. Nyilasok vigyáztak rájuk. A Francia út 45-ben a zsidókkal együtt még a tulajdonost is kivezényelték. Gyermekek voltunk, nem sok felnőttel. Talán 9–10 lehetett. A nyilasok két csoportba osztottak. Ezt mind a nyilas banda hajtotta végre ott, a helyszínen, a Francia út 45-ös számú ház előtt, Budapesten.

Emlékszem, hogy innen gyalog mentünk a Rákóczi út 51. szám alatti csillagos házba, egy III. emeleti lakásba, amelynek a számára már nem emlékszem pontosan.²⁰ Anyám és apám bőröndöket vittek. A nővérem hozta a mackóját. Nem tudtuk, hogy hova megyünk. A nyilasoknak gépfegyverük és puskájuk is volt. A lakásban már nagyon sok zsidó volt, 7-10 biztosan, de az is lehet, hogy többen, 10–12-en. Nem tudom, kikkel voltunk együtt. Biztosan ismeretlenek voltak. Ők a két nagyobb szobán osztoztak. Nekünk egy, a gangra néző kis szoba jutott, ami korábban cselédszoba lehetett. Négyen voltunk benne, a nővérem, a szüleim és én magam. A szüleim kapták meg az ágyat, a nővérem és én pedig egy földre tett matracon aludtunk. Miképpen volt a főzés? Nem tudom, de arra emlékszem, hogy etünk valamit.

¹⁹ Farkas Ákos polgármester 1944. június 16-án kiadott 147.501-514/1944-IX. számú rendelete.

Lásd <http://www.csillagoshazak.hu/>

²⁰ Ma Esprit Hotel. Lásd: Francia udvaros bérházak Budapesten – Rákóczi út 51. <https://www.octogon.hu/epiteszet/franciaudvaros-berhazak-budapest-rakoczi-ut-51/> - utolsó letöltés 2023. március 9.

A bombázások ekkor is folytak. Kijárási tilalom volt. Nem emlékszem, hogy pontosan hány napig voltunk ott. Számomra itt kezdődött a borzalom időszak. Korlátozva voltam a szabadságomban, az utcán, és nem tehettem azt, amit korábban. Be voltunk zárva. Kijárást csak egy meghatározott kis időben volt lehetséges.

Emlékeim szerint valamikor talán volt egy rendelet, hogy levehetjük a sárga csillagot. Nem tudom pontosan, de biztosan kellett lennie, mert levettük a csillagot.²¹ Nagy volt az öröm mindenki közt, akik ott, a házban, zsidók voltak. Le is vették, a szüleimmel együtt. Én, mint csintalan gyermek, nem akartam levenni a csillagot. Kaptam is apámtól egy pofont az utcán, és felszaladtam anyámhoz, hogy vegye le nekem is. Megnyugodtam, hogy többé nem vagyok egy rossz, csintalan gyermek. Hamarosan azonban jött a rendelet, hogy vissza kell tenni a sárga csillagot. Nem tudom, hogy mennyi ideig nem kellett viselnünk a csillagot, de arra határozottan emlékszem, hogy levehettük egy rövid időre.

A beköltözésünk utáni napokban keresztény felekezetek jelentek meg, hogy áttérítsenek, és megmentsek a zsidókat. Tudomásom szerint református és evangélikus lelkészek voltak. Ezeknek az embereknek köszönet jár és elismerés. Annyi – közel 80 – év után kötelességemnek tartom, azoknak a túlélőknek és mártíroknak nevében, hogy elismerésem és köszönetem fejezzem ki az egyházaknak a kegyetlen Szálasi rendszerben végzett munkájukért és zsidó emberek megmentéséért.

A nyilasoknak szabad bejárásuk volt a házba. Ebben a házban több nyilast láttam, mint német katonát. Egy alkalommal mindenkit letereltek az udvarra, és mielőtt elhajtottak volna minket, ott, mindenki előtt, agyonlőttek egy konfliktulajdonost és a testvérét. Miért? Ki tudja? Mert zsidók voltak?

296

A ház zsidóságát erről a helyről vitték, feltartott kezekkel, sorba állítva, nyilasok és csendőrök kíséretében, a Tisza Kálmán téren álló Városi Színházba,²² amely zsúfolásig tömve volt mindenhol odahurcolt zsidókkal. Ide telepítettek minket is. Ott padokon és székeken aludtunk. Nem tudom, meddig voltunk ott, de pár napig biztosan.

Majd mindenkit kiengedtek, és visszamentünk a Rákóczi út 51-be. A szüleimet később innen vitték el.

Néhány nappal később megint jöttek a nyilasok, és összetereltek minket az udvaron. Innét feltett kezekkel vezényeltek minket a Dohány utcai zsinagógáig, amely tele volt zsidó emberekkel, akiket nyilasok és csendőrök felügyeltek. Mi is bekerültünk ide, és a templom jobb oldalán kaptunk helyet. Emlékszem, hogy a Tóra emelvényen ott állt fent nagy büszkén egy kövér, kb. 70–90 kg-os ember, feltűnő egyenruhában és nyilas karszalaggal a karján. A zsinagógában zsidó munkaszolgálatosok osztottak kenyeret. Unokabátyám, Stark Sándor, az anyám öccse is a munkaszolgálatosok között volt. Ő Oroszországból jött vissza, de később az ún. halálmenetben²³ kivitték Bergen-Belsenbe. Ő túlélte a Vészkorszakot.

21 Ilyen rendelet nem létezett. Ettől függetlenül mindenféle hírek terjedhettek az emberek között. Ez az emlék vélelmeshetően 1944. október 15-re vonatkozhat, amikor Horthy Miklós kormányzó megpróbált kiugrani a háborúból – sikertelenül.

22 Ma Erkel Színház a mai II. János Pál pápa téren.

23 „Kényszermunkások vagy deportáltak hosszú, akár hetekig tartó gyalogmenetben történő továbbítása egy másik munkahelyre vagy koncentrációs táborba, amelynek során a foglyok megfelelő élelmezés és szállás híján tömegével pusztultak el.” <https://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/halalmenet/> – utolsó letöltés: 2023. március 9.

Eltűntem a szüleimtől, mert barátokat akartam keresni. Minket, gyermekeket nem engedtek ki a zsinagógából. Az udvarról puskalövéseket is hallottam. Sajnos ott is voltak áldozatok, de voltak, akik próbáltak minket védelmezni, mint a cionista földalatti mozgalom, a különböző felekezetek emberei és Raoul Wallenberg csoportja, akik ezekben az időkben jelen voltak.

Nem tudom, hogy pontosan mennyi ideig maradtunk a zsinagógában, de nem lehetett több néhány napnál. Kaptunk valami ennivalót, majd ismét elengedtek. Visszamentünk a Rákóczi út 51-be.

Néhány nap múlva ismét megjelentek a nyilasok és a németek a házban. Velünk szemben volt egy szálloda, ahol német tisztak laktak, és történt valamiféle merénylet. Ezt már később tudtam meg, a háború után, az otthonokban.

Kegyetlen dolgokra emlékszem, amikor a nyilasok és a csendőrök bejöttek. Voltak, akik próbáltak elbújni, de megtalálták őket. Az egyik lakó az 5–6. emeletről kiugrott az ablakon, de az is lehet, hogy a nyilasok lökték ki. Persze nem élte túl. A 16–60 éveseket levezényelték az udvarra. Sokan vitték a gyermekeiket is. Nekünk anyám azt mondta, hogy maradjunk, mert nemsokára visszajönnek. Emlékszem, hogy a gyermekek kint álltak a gangon. Mivel torokgyulladásom volt, és 40 fokos lázzal feküdtem, anyám még be is csavart egy vizes lepedőbe. Azzal búcsúzott a nővéremtől, hogy vigyázzunk egymásra. Apámmal együtt megcsókoltak, és lementek az udvarra felsorakozni.

A szüleimet ekkor láttam utoljára. Bergen-Belsenbe vitték, ahol meggyilkolták őket. Nem tudtak visszajönni a gyermekeikhez, de ők bennem élnek, mert a lélek sosem hal meg. Nevük a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben a bergen-belsen-i halottak emléktábláján van feltüntetve. Sajnos nem voltunk abban a helyzetben, hogy meg tudtuk volna vásárolni a svájci papírokat, és akkor a szüleim talán túléltek volna a szörnyűségeket.

297

Sok gyermeknek a szülei elválnak az életük során, és ezek a gyermekek anya vagy apa nélkül nőnek fel. Ezért már a gyermekkorban kialakul egy hiányérzet, viszont az egyik szülő mégiscsak megmarad a gyermek számára, jóllehet az ilyen gyermekben mindig is lesz egy élettörés az élete során. A szülők válása ugyanis kettejükön múlik; ez az ő döntésük.

A szüleim esetében nem ez volt a helyzet. Ők szerették egymást, és minket, a gyermekeiket, is. Esetünkben a társadalom választotta szét a szüleimet egymástól, és minket, gyermekeket, a szüleinktől. Az én esetemben a szüleimet a szemem láttára rabolták el a magyar nyilasok. Fiatalon Bergen-Belsenbe hurcolták, ahol megölték őket. Edittel, a nővéremmel, egyedül maradtunk, mint a világ árvái. Mindent elraboltak tőlünk, ami a családi élethez tartozik, amit a családnak meg kell valósítania: a szeretetet, a biztontságot. A világ egyik legerősebb hatalma tört rá a zsidóságra. Minden jogot elvettek tőlünk. Az akkori magyar kormány és társadalom bűne a második világháború rémtette, az irányított népiirtás.

Azt a nagy fájdalmat, amit a szüleink érezhettek irántunk, nem lehet leírni. Elvesztették a gyermekeiket, akik ott maradtak a bizonytalanságban. Mindez a Vészkorszak idején következett be.

8 éves voltam, amikor elveszítettem a szüleimet. Szembe kellett nézmem azzal, hogy ez megtörtént. A lelki fájdalmamat nem tudom leírni, és megmagyarázni. Szemben azokkal a gyermekekkel, akik 7–8 évesen a szüleikkel egy családban nevelkedhettek, én többé nem érezhettem azt a gyermeki érzést, hogy odabújok az egyik szülőhöz. Fiatalságom hajtóereje talán a kíváncsiság lett, amely egész életemben végig kísért. Tudom, hogy nem mindig a tehetség számít, viszont jó, ha van. Fontos, hogy amikor az ember kap egy pofont az élettől, akkor fel tudjon állni. Én az élettől nagyon sok pofont kaptam, de mindig felálltam. Sosem adom fel. Lehetséges, hogy makacs is voltam, de az is lehet, hogy ezt az apámtól örököltem. Ezek a pofonok egész életem folyamán erősítettek.

Életünk egy olyan tágas játszóterep, amibe nagyon sok minden belefér: fájdalom és szeretet egyaránt. Sajnos nekünk a nővéremmel a szüleink elvesztése után csak a fájdalom maradt. Edit nővéremmel egyedül maradtunk, elveszítettük a szüleinket, és ők pótolhatatlan veszteséget jelentettek számunkra. Mi nem csupán a meggyilkolt szülők árvái lettünk, hanem egy felszámolt, elpusztított és meggyalázott civilizáció elárult gyermekei is. Ezért nem szabad soha többé megengedni, hogy eluralkodjon a gyűlölet és a kirekesztés.

Nekünk nem adatott meg, mint más hasonló korú gyermeknek, a szülői szeretet és tanítás. De amíg velünk voltak, és megtehették, csak a jóra neveltek minket. Sok minden kima-
radt az életünkből, ami pótolhatatlan. Ezeket nem lehet pótolni, ezzel együtt kell élnünk. Hogy ezt túléljük, csak a csodának köszönhető.

Én a Rákóczi út 51-ben több nyilast láttam, mint német katonát. Ott maradtunk ketten a nővéremmel: a 12 és a 8 éves gyermek. A házmester – aki keresztény volt – hozott fel nekünk ennivalót. Több napig egyedül voltunk, amíg valaki értünk nem jött. Hárman voltak és egy katona. A szomszéd házban is voltak ottmaradt zsidó gyermekek. Engem egy másik gyermekkel együtt elvittek Zuglóba, egy Mexikói úti csillagos házba (42/b),²⁴ ahol idős emberek laktak. Egy-két napig voltunk ott. A földön aludtunk. Fiúk voltunk, mert a lányokat a hegyekbe vitték.

Később tudtam meg, hogy minket a Raoul Wallenberg csoport mentett meg, amely összeszedte a bujkáló zsidó gyermekeket, lányokat és fiúkat. Nem tudom, hogy kik voltak. Ezeket akkor tudtam meg, amikor beszéltem azokról a helyekről, ahol én is jelen voltam. Ha később nem kerülök be a cionista otthonokba, akkor ezt sosem tudom meg. Mind a mai napig hálás vagyok Wallenbergnek és az ifjú cionistáknak, hogy megmentettek.

24 <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/XIV/mexikoi42b>.

Andrew Fuchs (Fuchs Endre) Budapesten.

Ezek az emberek elvittek egy másik csillagos házba, a Thököly út 83-ba, ahol a zsinagóga is volt. A nyilasok ide is bejöttek. Itt is pár napig voltunk. Szintén ugyanazok az emberek, aki elhoztak a Thököly útra, a Dob utca 90-be vittek minket, amely védett ház volt, és a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alatt állt.²⁵ Emlékeim szerint Dr. Antal László vezette.²⁶ Amikor oda bevittek, ott már telt ház volt. Sokan a pincében aludtak. Magam is szalmazsákon aludtam, hol a pincében – többnyire ott –, hol fent a házban.

A Dob utca 90-ben összetalálkoztam az unokatestvérünkkel, Klinger Gyurival, aki egy évvel volt idősebb nálam, de nem tudom, hogy ő hogyan került oda. Később a nővérem is odakerült. Boldog voltam, hogy újra együtt voltunk, és biztonságban éreztem magam. Emlékszem, hogy sokat éheztem itt. Ide volt szomszédunk, a keresztény Ónodi néni és lánya, Ildikó, hoztak be nekünk ennivalót, pedig biztosan nekik is kevés lehetett. Az Örökkévaló áldja meg a leszármazottaikat is. Ámen.

Csak jóval később – már felnőtt koromban – tudtam meg, hogy a házban, ami a Magyarországi Bőripari Munkások Szövetsége tulajdonát képezte, cionisták gyermekotthont rendeztek be a Nemzetközi Vöröskereszt kezelésében és oltalma alatt.

²⁵ <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/dob90>. A Magyarországi Magántisztviselők Szövetsége és a Magyarországi Bőripari Munkások Szövetsége közös tulajdona volt. Friedrich Born a magyar Külügyminisztériumnak 1944. október 22-én küldött jegyzékében jelezte a Dob utca 90 védelem alá helyezésének az előkészítését. Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020, 26.

²⁶ Szocialista cionista, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja. Lásd Ságvári Ágnes.

A nevelők már akkor arról beszéltek, hogy van egy Eretz Israel, és oda fogunk alijázni. Én örültem is, hogy kikerülök az otthonból, és mondtam is a nővéremnek, hogy megyek Palesztinába. Ő azt mondta, hogy ő nem megy. Így én is elkezdtem gondolkodni, hogy hogyan fognak megtalálni a szüleim, ha elmegyek. Ezért úgy döntöttem, hogy én sem megyek el.

A légitámadások folyamatosak voltak. Mintegy 500 vagy 1000 gyermek és 100 felnőtt volt itt elhelyezve, amit szintén később tudtam meg, de nem vagyok biztos a számokban. Abban az időben csak azt tudtam, hogy sokan voltunk.

A Dob utca 90-ben tisztaság uralkodott. Külön elsősegély szoba is volt, ágygal. A szomszéd házból átjárás csak akkor volt, ha bombatalálat érte.

A Dob utca 90-ben nem láttam német katonát, de annál több nyilast, akik rendszeresen bejöttek. Emlékszem, hogy egyszer egy fiataalt le is lőttek az udvaron. Másnap ott láttam a holttestet letakarva a fal mellett.

Volt, hogy behoztak egy nyilas ruhába öltözött fiatalembert, akit már az utcán agyonvertek. Ilyesmi egy pár alkalommal történt meg, mivel vagy zsidók, vagy cionisták, vagy a kommunista ifjúság szövetségéhez tartozók lehettek. Ezeket nehéz volt átélni, de még visszaemlékezni is fájdalmas. Időközönként a nyilasok végig a kapu alatt sorba állítottak minket, gyermekeket, és a felnőtteket. Meg voltam ijedve, mert a felnőttek közül sokakat elvittek. Sohasem tudtuk meg, hogy mi történt velük. Mi ott maradtunk. Borzasztó félelemben volt részem. Erőteljesek voltak a bombázások, és utcai harcok is folytak. A nyilasok bejöttek, kitereltek az udvarra, és az időseknek fel kellett tenniük a sárga csillagot a ház elejére. Ezt mindnyájan végignéztük. Néhányszor megisméltődött, hogy levették, majd visszatették.

300

Egy nap a nővérem azzal jött le a pincébe, hogy a ház alá van aknázva, fel akarják robbantani. Akkor nagy volt a kavarodás. A nyilasok ki-be jártak. A nővérem tőlem és Gyuritól megkérdezte: „Jöttök vagy nem jöttök? Én megyek a nagyszüleinkhez.” Ekkor tudtam meg a nővéremtől, hogy a szovjet hadsereg már felszabadította Zuglót. Természetesen igent mondtunk. A nővérem, én és az unokatestvérünk elindultunk Zuglóba. A belvárosban utcai harcok folytak. Mi, a 12, a 8 és a 7 éves gyermekek, kapualjból kapualjba futva tettük meg a Dob utca 90 és a Törökőr utca 16 közötti közel 4 km-es távolságot. Ma már nem tenném meg. Bármikor eltalálhatott volna egy puszkagolyó, de Isten vigyázott ránk.

ÁRVÁN A FELSZABADULÁS UTÁN

A háború alatt a nagyszüleim a Kolumbusz utcában voltak védett házban, de addigra már visszatértek az otthonukba. Amikor a zuglói nagyszüleink házához megérkeztünk, azt szovjet tisztek foglalták el. A nagyszüleimet a szuterénben találtuk. Mi tehát a szuterénben aludtunk, a szovjet tisztek pedig fent a házban. Itt a tisztektől már kaptunk ennivalót. Nagyapám meg is barátkozott velük.

Budapest még nem szabadult fel, ostrom alatt állt. Az orosz ágyuk Zuglóból, a bolgár kertészetből lőtték a belvárost és Budát.

Abban az időben úgy éreztem, hogy megmenekültem a haláltól, a nyilas gyilkosoktól. Biztonságban éreztem magam az orosz tisztek között. Hálás vagyok a vörös hadseregnek, hogy felszabadított.

A nagyszüleimnél mintegy 2–3 hétig maradtam, amíg Budapest fel nem szabadult. Emlékszem, hogy a felszabadulás után egy Joint otthonba jártam rendszeresen ebédelni, amely Zuglóban (Bácskai út 58/b) volt. Itt egy gyermekotthon is működött. Néha ott is aludtam.

Majd a nővéremmel elkerültünk Pécsre, egy gyermekotthonba, amelyet szintén a Joint tartott fenn. Arra emlékszem, hogy ott mindenki rühes és tetves volt, ezért mindenkit lefertőtlenítettek, és levágták a hajunkat. Itt már jó volt, mert végre először rendesen jóllakhattam. A nővérem nem sokáig maradt ott, mert nem akart közösségben élni, ezért a nagyszüleink magukhoz vették. Én ott maradtam egyedül, amíg az otthon be nem zárt. Ebben az időben nem nagyon tartottam a kapcsolatot sem a nővéremmel, sem pedig a nagyszüleimmel.

301

Pécsről felkerültem Budapestre, a Bácskai úti árvaházba. Majd ez is bezárt. Onnét a Mexikói út 43. szám alatti otthonba, majd a Pesti Izraelita Hitközség Vilma királynő útja 25–27. szám alatti fiúárvaházába kerültem.²⁷ Az árvaház belövést kapott, romokban volt, de működött még benne a zsinagóga.

Innét Újszegedre kerültem, az Alsó kikötő sor 10-be. Ez már egy cionista²⁸ otthon volt. Itt már jobb volt. Jók voltak a nevelők. A második osztályt itt végeztem el. Az iskola az otthon mellett volt. Az iskolából nem sok mindenre emlékszem, de arra igen, hogy egyik héten délelőtt, a másik héten pedig délután jártunk be.

Mivel háború volt, mi árva vagy félárva gyermekek voltunk. Heller Ágnes filozófus is itt volt ebben az otthonban.

Itt nagyon szerettem a nevelőket, mert sokat foglalkoztak velünk, pláne az olyanokkal, mint én. Kirándultunk, sportoltunk. Itt tanultam meg rendesen úszni. Egyszer egy úszóversenyt is nyertem, amit a Szegedi Úszók Egyesülete szervezett.

²⁷ A Pesti Izraelita Hitközség nagy múltú fiúárvaháza a Vilma királyné útján (utóbb Gorkij, ma Városligeti fasor) 1945 után a holokauszt árváinak adott helyet, akárcsak a Délibáb utca 35.-ben működött leányárvaház.

²⁸ Vélelmezhetően a Makkabi hacair otthona. A háború utáni gyermekotthonokról bővebben lásd Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020.

A cionista nevelés, amit itt kaptam, erősített meg engem. Minden pénteken vagy szombaton mentünk a szegedi zsinagógába. Ebben az időben a hidak le voltak bombázva; kompon keltünk át a Tiszán. Itt már sok szó esett az alijáról, hogy majd mind elmegyünk Palesztinába, ezért héberül is tanultunk. Innét sokat kimentek Palesztinába – alijáztak. Nekem is többször lett volna lehetőségem alijázni, de nem mentem, mert abban reménykedtem, hogy a szüleim hazajönnek, de legalábbis valami életjelet adnak.

Ebben az időben a deportálásból visszatért szülők ellátogattak hozzánk is. Nekik a Joint²⁹ vagy a Vöröskereszt segített megkeresni az elveszett gyermekeiket. Sok örömteli találkozás volt. Boldogok voltak egymást viszontlátni a szüleikkel. Én is velük együtt örültem, mert reméltem, hogy nemsokára az én szüleim is ugyanígy megérkeznek majd értem. Éjjelente sokszor sírtam az ágyamban, hogy miért nem jönnek már, amikor olyan sokakat megtaláltak már a szüleik.

Később ez a hely is megszűnt. Ismét felkerültem Budapestre, egy otthonba. Majd elkerültem Debrecenbe, a Böszörményi út 21-be. Ez egy katonai kórház volt, amit átalakítottak zsidó gyermekotthonná, amely a Joint-hoz tartozott.³⁰ Minden pénteken vittük a sóletet szombatra a pékhez, a Böszörményi úti malomba.

Itt folytattam az iskolát. A Simonffy úti zsidó iskolában jártam ki a negyedik és ötödik osztályt, amíg nem államosították. Dr. Weisz Miksa főrabbi lányával, Eszterrel jártam egy osztályba. Azért emlékszem rá, mert szép volt és okos. Sokszor segített nekem a leckével. Emlékszem, hogy egyik napról a másikra angol helyett oroszra kellett tanulnunk, és ugyanaz a tanár tanította az oroszra, aki előtte az angolt.

302

A bár micvám is Debrecenben volt; az iskola udvarán álló zsinagógában. Weisz főrabbi készítette fel, és ő intézett mindent. A bár micvámom tele volt a zsinagóga, és ez alkalomra egy gyönyörű táleszt kaptam. A másik „ajándék” az volt, hogy aznap mindenki azt csinálta az otthonban, amit én mondtam. Ezzel nem éltem vissza, de jó ebédet kértem a konyhán.

Egy nap a gyermekotthon igazgatója behívatott magához. Tőle tudtam meg, hogy a szüleimet Bergen-Belsenben gyilkolták meg. Nagy volt a lelki fájdalom, de a nevelők rendszeren foglalkoztak velünk. Mindig elfoglaltam magam: sporttal, tanulással, énekkarral stb.-vel.

Amikor ez az otthon is megszűnt, 1948–1949 táján, ismét felkerültem Budapestre. Néha bementem a Joint-hoz enivalóért és ruháért. Ez a Bethlen téri zsinagóga II. emeletén működött.

Később bekerültem a Tárogató út 2. szám alatti zsidó otthonba, amelynek – emlékeim szerint – dr. Zágon volt az igazgatója. Ezt is a Joint tartotta fenn. Innét jártam a Labanc úti általános iskolába is. Ott végeztem a hatodik osztályt.

Az otthonból emlékszem egypár névre, akikkel együtt jártam iskolába: Gyöngyösi Péter és a testvére, Zsuzsi, Kun Pista, Kun Gyuri, Füredi Tibor. Ők már idősebbek voltak, és külön laktak a földszinten. Volt még Müller Ede és Müller Zsiga, akikkel osztálytársak voltunk.

29 Joint a American Jewish Joint Distribution Committee nemzetközi zsidó segélyszervezet megnevezése.

30 Hanoar hacioni otthon.

Emlékszem, hogy néha elszedtük másoktól az uzsonnát, ha az jobb volt, mint amit mi kapunk az otthonban

A tanulmányi eredményeim közepesek voltak, viszont nagyon jó volt a hallásom. A torna ének, jeles volt. Benne voltam az iskolai zenekarban is. Az iskolai felvonulásokon én doboltam.

1949-ben egyszer kijöttek az Operaházból az otthonba tehetségeket keresni. Sokan jelentkeztünk. Volt, aki jól zongorázott, másnak a hallása volt jó. Szerencsémre engem is kiválasztottak, ingyen tanítottak volna, de nem használtam ki ezt az alkalmat. Helyette inkább kimentem a fiúkkal focizni az udvarra.

Korábban, úgy 9–10 éves lehettem, az egyik otthonból elvittek pár gyermeket, akiknek jó volt a zenei hallása, színházba. Szerintem azokat, akikről azt gondolták, hogy színészi pályára is alkalmasak lehetnek. Ezért nagyon sokszor ültem a többi kiválasztott gyermekkel az ún. „kakasülőben”. Ez talán a második emeleten lehetett, mert ez volt a legolcsóbb hely. Lehetséges, hogy az otthon fizette, de lehet, hogy ingyen adták.

Lettek volna tehát lehetőségeim zenét tanulni, ingyen, de sajnos az érdeklődésem nem volt rá alkalmas; nem használtam ki a zenei tehetségemet. Később, amikor már tanonc voltam – 1950–1952 között – a Munkaerő-tartalékok Hivatala énekkarában is énekeltem. Gyárakban léptünk fel, sőt még a Rádióban is felvettek minket.

Amikor felnőttébb koromban kikerültem az életbe, akkor a napi megélhetésem volt az életcélom, és nem az éneklés. Tudom, hogy sok hibát követtem el. Abban az időben félretoltam az értékes tehetségemet, amiről nem is vettem tudomást. Más hibáimmal sajnos ez is az életemhez tartozik.

303

Visszatérve az emlékeimhez: ebben az időben rendszeresen jöttek a Tárogató utca 2. szám alatti otthonba a lágerből visszatért felnőttek; szülők, akik elveszítették a gyermekeiket a holokausztban, és akik árva gyermekeket akartak örökbe fogadni.

Mivel tudták, hogy árva vagyok, az igazgató egyszer behivatott, és megkérdezte tőlem, hogy szeretnék-e családba kerülni, nevelőszülőkhöz? Nemet mondtam. Miért? Nincs rá magyarázatom. Talán nem voltam rá alkalmas. Ezt viszont nagyon finoman kezelték az otthonban.

1949–1950 táján bezárt az otthon. A pontos időre nem emlékszem. 14–15 évesen, egy szál magamban, kikerültem az életbe. Én magam voltam, egyedül. Hallottam, hogy el lehet menni ipari tanulónak. Annak idején apám mindig azt mondta nekem, hogy csak óraműszerésznek tanulhatok. Ez eszembe jutott, és jelentkeztem. Az óraműszerész helyek már be voltak telve, de mondták, hogy rádióműszerész tanulói hely még van. Az is jó lesz, feleltem. Fel is vettek.

Az első évet a Wesselényi utcai tanonciskolában jártam. Heti három napot mentünk iskolába, egyenruhában – ami kötelező volt –, s a másik három napon inatanulóként dolgoztam a Rádió és Filmtechnika Vállalatnál (Rafilm). Itt tanultunk hangosítást, rádiószerelést, filmgépek javítását.

Amikor másodéves voltam, kijött a rendelet, hogy mindenkinek három hónapot tanműhelyben kell töltenie. Én a telefongyárba kerültem, ahol finommechanikai oktatáson vettem részt. A gyakorlati vizsgát az Orion gyárban kellett letenni a Jászberényi úton. Az adó-vevő készülék osz-

tályon tettem le az elektroműszerész vizsgát. Másodéveimet az Erdély utcai iskolában fejeztem be. Itt szabadultam fel, mint elektroműszerész. Ebben az időben nem volt lakásom. Sokszor vasúti kocsiban aludtam. Volt, hogy cigány család fogadott be.

Visszamentem, mint segéd, a Rafilm vállalathoz, ahol végre rendes fizetést kaptam. Itt inasidőmben olyan jó volt, mint egy családban. Kaptam egy tanonc-otthont, és ott laktam egy kis ideig a Vág utcában, Budapesten. Innen viszont hamar kirúgtak, mert későn jártam haza. Utcagyerek lett belőlem, de így is tudtam, hogy mit lehet, és mit nem. Rövid ideig itt-ott aludtam. Volt, hogy az utcán, és onnan jártam be dolgozni. Aztán találtam egy ágyra-járást a Bérkocsis utcában, egy szoba-konyhás lakásban, ahol hárman voltunk egy szobában. A tulajdonosnő a konyhában aludt. A másik két szobatársam idős muzsikusi cigányember volt, akik a rádiónál muzsikáltak.

Nagyon szerettem a Rafilm-ben dolgozni, nagyon tetszett a munka. Az egész ország rádiósítását ez a vállalat végezte. Parlament, Hősök tere, élmunkás üzemek stb. Ennek a vállalatnak Kozma György volt az igazgatója, aki maga is túlélte a holokausztot. Megtudta, hogy árva vagyok, és azzal segítette, hogy a tanulmányi időm alatt is sokszor kiküldött egy segéddel együtt hangosítani. Így egy kicsivel több pénzt kaptam. Volt pénzem a kétforintos kolbászra és a fél kiló kenyérre.

Nem sokáig laktam a Bérkocsis utcában. Elmeséltem Kozma György igazgatónak a lakáshelyzetemet, és pár napon belül talált nekem egy külön bejáratú kis cselédszobát a Für Sándor utca 15-ben, a III. emelet 10-ben. Nagyon boldog voltam, mert szép, tiszta lakás volt, amin nem kellett osztoznom senkivel. A tulajdonosok elmesélték nekem, hogy a feleség Bergen-Belsenből jött vissza. Néhányszor vacsorára is meghívtak. Ebben az időben dolgoztam, és sportoltam a kőbányai Törekvésben. 1956-ig laktam ott.

Időközben a Törekvésből átmentem az alakuló Spartacus kerékpár szakosztályához. Ennek egyik alapító tagja voltam. Lovas G. versenyző és Bécs Ferenc kiváló versenyző volt a trénerem. Őszintén szólva: azért mentem át, mert kaptam egy Favorit csehszlovák versenybiciklit. Nagyon boldog voltam. A Spartacus sportegylet az akkori szövetkezeteknek volt a sportegyesülete.

A forradalomban véletlenül vettem részt, fegyvertelenül. Egy barátom mentős volt, és meglátott, ahogy 2 kg kenyérrel mentem a Thököly úton. Odakiáltott: „Bandi gyere ide”! Kérdés nélkül odaszaladtam a kocsihoz. Mondta, hogy nagyon sok a sebesült, és kevesen vannak. Velük maradtam. A sebesülteket szedtük össze. Sajnos nagyon sok volt a halott is. Ekkor úgy éreztem, hogy ez a zsidók ellen fordul. Nem a szabadságért. A csőcselék is kibontakozott. A Stefánián jóformán csak nyilas öltözékben levőket láttam; csak a karszalag hiányzott a karjukról. El tudja valaki képzelni, hogy azok, akik túléltek a holokausztot, és visszatértek a szülőhazájukba, mit érezhettek ebben az időben?

1956-ban, a katonai behívásom előtt, azt a javaslatot kaptam, hogy változtassak nevet, mert az előnyömre lenne. Be is adtam a kérvényt. Pár nap után azonban lemondtam róla. A szüleimet a zsidó Fuchs név származása miatt vitték a halálba, és büszkén vállalták a válásukat. Ezért úgy határoztam, hogy a szüleim tiszteletére megmaradok Fuchs-nak.

FÜGGELÉK:

Pil-Alpan Mose jelentése a Dob utca 90. alatti gyermekotthonban tett látogatásáról 1944. december 5-én.

„December 2-án és 3-án szomorú eset történt a gyermekházban. Az otthon vezetője, Profeszor Sz. elküldte családját a házból, és másnap, az otthont magára hagyva, ő is követte őket. Távozása ijedséget és zűrzavart keltett, rajta kívül további 20 bentlakó gyerek és gondozó hagyta el az otthont. Ez a felelőtlen magatartás arra tanít minket, hogy vannak, akik személyes biztonságukat a gyerekek biztonsága elé helyezik. A levonandó következtetés: a közös felelősség keretéből való kivonásuk. Ezzel együtt nyilvánvalóvá kell tenni a gyermekotthon vezetőségének, hogy az ilyen fajta magatartás komoly problémákat szül, és sok gyermek életét veszélyezteti. Meg kell említeni, hogy a vezetőség azon tagjai, akik helyükön maradtak, mindent megtettek annak érdekében, hogy a házba visszatérjen a rend.

Az otthonban tett látogatásom idején 510 gyermek és 94 felnőtt lakott a házban. A megfelelő oktatási munka végzése érdekében a gyerekeket csoportokra osztották. Végre a fürdési gondok is megoldódtak, és az ebből következő viszketéssel járó betegségek is.

Az élelmiszer mennyisége még mindig nem elegendő, annak ellenére, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt gazdasági osztálya jelenleg a korábbiaknál komolyabban támogatja az otthont. Az otthon vezetősége is megpróbál a gazdasági osztályon könnyíteni, úgy, hogy a gyerekek saját zsebből vásárolják meg azt, ami hiányzik. Ez a jelenség rossz hatással van azokra a gyerekekre, akiknek nincsen pénzük. Az ifjúsági mozgalom fiatal oktatóinak sikerült meggyőzni a gyerekeket a közös kassza nyitásáról, és így kollektív módon megoldani a problémát. A gyerekek ezt a megoldást, mindenki örömére megértően fogadták.

Az eltávozott gondozók helyett újakra van szükség, melyet az otthon vezetősége által ajánlott lista szerint kell megtenni.”³¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bányai Viktória – Dombi Gábor – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter – Lénárt András – Vörös Kata 2020: *A vészorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete*, NÜB, Budapest

Gur, David [2004]: *A vihar közepén. A cionista ifjúsági mozgalmak földalatti ellenállása Magyarországon, a német megszállás idején*, Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat – Magyarországi Hasomer Hacair, Budapest. <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/education/hungarian/vihar.pdf> - utolsó letöltés: 2023. május 8.

Nagy elődeink: Dr. Hevesi Simon (1868-1943). *Mazsihisz* 2019. február 19. <https://mazsihisz.hu/kozossegeink/nagy-elodeink/nagy-elodeink-dr-hevesi-simon-1868-1943> – utolsó letöltés 2023. január 30.

Ságvári Ágnes: Szociáldemokraták az üldözött gyermekek védelmezői. *Csakazértis Szociáldemokrata Lap* 1992. szeptember. <https://www.facebook.com/hanti.vilmos/posts/253846984776228/> - utolsó letöltés 2023. március 9.

Veszprémy László Bernát 2017: *A humanizmus valódi tárháza". A pesti izraelita hitközség kórháza, 1842–1948. Szombat* 2017. augusztus 12. <https://www.szombat.org/tortenelem/a-humanizmus-valodi-tarhaza-a-pesti-izraelita-hitkozseg-korhaza-1842-1948> – utolsó letöltés 2023. január 30.

